

5. Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций / Ф. Е. Василюк // Психологический журнал. – 1995. – т.3, № 3. – С. 33–38
6. Леонтьев Д. А., Шелобанова Е. В. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего / Д. А. Леонтьев, Е. В. Шелобанова // Вопросы психологии. – 2001 – № 1. – С. 78–82.
7. Ротенберг В. С., Аршавский В. В. Поисковая активность и адаптация / В. С. Ротенберг, В. В. Аршавский. – М.: Наука, 1984. – 364 с.
8. Seligman M (ed). Helplessness. On Depression. Development and Death. San-Francisco, 1975.

УДК 343.102:159.947.2

Бєлан С. В., к. т. н., доцент, доцент кафедри організації та технічного забезпечення аварійно-рятувальних робіт Національного університету цивільного захисту України;

Луценко Т. О., викладач кафедри наглядово-профілактичної діяльності Національного університету цивільного захисту України

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА-ПСИХОЛОГА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті відображений погляд на проблему особливостей залучення фахівця-психолога як однієї з форм використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі.

Ключові слова: фахівець в кримінальному процесі; участь фахівця; фахівець-психолог.

В статтє отражен взгляд на проблему особенностей привлечения специалиста-психолога как одной из форм использования специальных психологических знаний в криминальном процессе.

Ключевые слова: специалист в криминальном процессе; участие специалиста; специалист-психолог.

Постановка проблеми. Сьогодні неможливо уявити висококваліфіковане розслідування злочину без залучення спеціальних психологічних знань. Оскільки на різних етапах кримінального процесу може виникати необхідність у констатації, оцінці та поясненні існуючих суттєвих особливостей психічного стану обвинувачених, підозрюваних, потерпілих та свідків. Це стосується також визначення психічного стану в момент вчинення злочину, визначення справжніх мотивів, установлення ролі, яку зіграв обвинувачений у злочинній групі. Крім цього, використання спеціальних психологічних знань надає можливість компенсувати недостатню глибину знань і компетентності особи, яка відповідальна за прийняття рішення, створює можливість комплексного підходу до рішень, що приймаються, забезпечує можливість аналізу справи з різних позицій. У зв'язку з цим зростає потреба

подальшого дослідження питань щодо застосування та використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі, зокрема особливостей залучення спеціаліста-психолога як однієї із форм використання спеціальних психологічних знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання методології наукового пізнання, доказування та використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі розглядаються в роботах відомих українських та російських вчених і практиків, зокрема В. Андросюка, П. Біленчука, В. Васильєва, В. Гончаренка, Ю. Грошевого, А. Дулова, А. Зелінського, О. Ейсмана, Л. Казміренко, О. Клевцова, Н. Клименко, В. Коновалової, Я. Кондратьєва, М. Костицького, М. Коченова, Й. Кудрявцева, В. Лисиченка, М. Міхеєнка, О. Михайленка, В. Молдована, І. Мостової, В. Нагаєва, Г. Нагорного, В. Нора, Ю. Орлова, О. Ратінова, В. Романова, Б. Романюка, Т. Сахнової, О. Сітковської, З. Смітєнко, М. Строговича, В. Тертишника, М. Цимбала, В. Циркаля, В. Шепітька, В. Шибіка,

Метою даної статті є висвітлення особливостей залучення спеціаліста-психолога як однієї із форм використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. Кримінально-процесуальне законодавство поряд з експертизою передбачає ще одну форму залучення спеціальних знань у кримінальний процес – участь спеціаліста.

Спеціаліст у кримінальному процесі – це суб'єкт кримінально-процесуальної діяльності (фізична особа), який володіє деякою правосуб'єктністю і виконує на базі своїх спеціальних знань з науки, техніки, мистецтва чи ремесла або вмінь у певній галузі діяльності, офіційну функцію допомоги слідчому і суду у виявленні, закріпленні й вилученні доказів [3].

Спеціаліст може виступати консультантом органів дізнання, слідчого, прокурора та судді (суду) з будь-яких спеціальних питань, які потребують застосування спеціальних знань, брати участь в огляді місця події (до та після порушення кримінальної справи), виконувати попереднє дослідження будь-яких об'єктів за дорученням слідчого. Крім цього, спеціаліст у кримінальному процесі може робити заяви, що підлягають занесенню до протоколу, пов'язані з виявленням, закріпленням та вилученням доказів; звертатися з дозволу слідчого або суду із запитаннями до осіб, які беруть участь у провадженні слідчої дії; знайомитися зі змістом протоколу слідчої дії, в провадженні якої брав участь спеціаліст [4]. Спеціаліст має також право на винагороду за виконання своїх обов'язків та на відшкодування витрат, пов'язаних зі з'явленням за викликом до правоохоронних органів, а також право на забезпечення безпеки.

Відповідно до КПК України спеціаліст зобов'язаний: своєчасно з'явитися за викликом; брати участь у провадженні слідчої дії, використовуючи свої спеціальні знання та навички для сприяння у виявленні, закріпленні та

вилученні доказів; звертати увагу на обставини, пов'язані з виявленням та закріпленням доказів; давати пояснення з приводу спеціальних питань, що виникають під час провадження слідчої дії.

У той же час спеціаліст несе особисту відповідальність за повноту і правильність використання всіх науково-технічних засобів, що мають у його розпорядженні і призначені для виявлення, фіксації та вилучення речових доказів. Він також несе кримінальну відповідальність за розголошення без дозволу прокурора, слідчого або особи, яка провадила дізнання чи досудове слідство, даних досудового слідства чи дізнання, якщо був попереджений в установленому законом порядку про обов'язок не розголошувати такі дані.

Кримінально-процесуальне законодавство України не передбачає вимоги щодо спеціаліста обов'язково мати вищу освіту, проходити відповідну підготовку та атестацію на право брати участь при проведенні тих чи інших слідчих дій. Слідчий і суд повинні тільки упевнитися в особі та компетенції спеціаліста, з'ясувати його стосунки з обвинуваченим і потерпілим тощо. До особи, яка викликається як спеціаліст, висуваються лише дві головні вимоги: бути не зацікавленою у вирішенні справи і мати потрібні для участі в даній слідчій дії спеціальні знання. Відповідно до цього законодавство не регламентує ні посаду, ні спеціальності осіб, що залучаються до проведення слідчих дій, оскільки дати вичерпний перелік цього неможливо.

Закон не обмежує кола слідчих дій, для участі в провадженні яких може бути залучений спеціаліст, тобто спеціаліста запрошують у тих випадках, коли виникає необхідність використання спеціальних знань та навичок при провадженні слідчої дії. Однак обов'язковою є участь спеціаліста при проведенні: а) зовнішнього огляду трупа та судово-медичного освідчення особи; ці дії проводяться за участю судово-медичного експерта або лікаря; б) ексгумації трупа, що проводиться за присутності судово-медичного експерта; в) допиту неповнолітнього свідка віком до 14 років, а за висновком слідчого – до 16 років; ця дія проводиться за присутності педагога, а в разі необхідності – лікаря.

Щодо участі спеціаліста-психолога у кримінальному процесі, то його участь також можлива на базі загальних положень кримінально-процесуального законодавства щодо залучення цієї обізнаної особи та її функцій у кримінальному процесі.

Так, чинне законодавство передбачає можливість участі педагогів з процесуальним статусом спеціаліста під час проведення судових і слідчих дій відносно неповнолітніх. У низці монографічних робіт, підручниках, науково-практичних коментарях до кодексів вказується, що педагоги, які залучаються до проведення справи, мають статус спеціалістів і покликані допомогти суду і слідству встановити контакт з неповнолітнім, сприяти законності допиту, правильності запису, використання можливостей педагогіки і

психології для отримання правильних показань, пом'якшити неприйнятну обстановку, налаштувати неповнолітнього до відвертості. Участь педагога досить бажана, коли у неповнолітнього виявлено значні відставання від рівня розвитку, відповідного для його віку. Для встановлення такого відставання не потрібні висновки експертів. Досить, щоб у матеріалах справи були конкретні вказівки на ознаки, що свідчать про можливість розумової відсталості – про тривалість захворювання, неодноразове залишення учня на другий рік, нерозвинутість інтелекту і т. п. Наведений приклад свідчить про те, що участь педагога має забезпечувати нейтралізацію незвичної обстановки, створювати нормальний психологічний клімат під час проведення судових і слідчих дій, компенсувати наявні педагогічні й патологічні зміни психіки неповнолітнього. Певна частина завдань, які має виконувати педагог, будучи присутнім як спеціаліст при проведенні судових і слідчих дій відносно неповнолітніх, без сумнівів відносяться до його професійних педагогічних знань, але більша частина – до галузі психології та психіатрії.

У кримінально-процесуальному законі передбачено можливість залучення до допиту неповнолітніх як спеціаліста не лише педагога, але й лікаря, причому закон не вказує, якої спеціалізації має бути такий лікар. В актах офіційного і доктринального тлумачення цього законодавчого положення вказується, що участь цих спеціалістів повинна мати суттєве значення для визначення особливостей розвитку неповнолітнього, його здатності давати правильні показання про обставини справи, особу підозрюваного чи обвинуваченого, вказується також, що якщо законом передбачена можливість і залучення лікаря, то це має бути спеціаліст у галузі дитячої психіатрії.

Вказані правила допиту за участю названих спеціалістів, пояснюються особливістю психіки неповнолітніх, легкою навіюваністю, схильністю до фантазування, можливістю забезпечити більш повне встановлення обставин справи, правильну оцінку показань неповнолітніх; роз'яснюється, що у законі мається на увазі участь не просто лікаря, а спеціаліста у галузі дитячої психології; при проведенні допиту і фіксуванні показань неповнолітнього бажано використовувати дані педагогіки, психології чи медицини, які також мають робити висновки про правильність формулювання питання з точки зору педагогіки і психології. Тобто, незважаючи на різноманітність спеціальних знань, якими володіють педагог і лікар, вони мають виконувати однакові функції, виходити за межі своєї компетенції, адже вони мають й можуть підміняти один одного: педагог обов'язково має бути присутнім під час допиту неповнолітнього свідка, який не досягнув 14 років; у разі потреби паралельно з педагогом може бути присутнім і лікар; щодо свідків чи обвинувачених у віці від 14 до 16 років, на розсуд слідчого, прокурора чи суду, може бути присутнім педагог чи лікар.

Виходячи із загального змісту інституту спеціаліста, у кримінальному судочинстві є такі ознаки, що характеризують процесуальне положення спе-

ціаліста-психолога:

- володіння спеціальними знаннями у галузі психології (теоретичної та практичної);
- офіційність діяльності спеціаліста;
- похідний характер правосуб'єктності спеціаліста від компетенції слідчого і суду і прийняття ними спеціальних процесуальних рішень;
- виконання спеціалістом специфічних, допоміжних функцій забезпечення кримінального судочинства.

Функції спеціаліста-психолога, передбачені законом:

- брати участь у процесуальних діях;
- використовувати свої спеціальні знання і навички для допомоги слідчому і суду у виявленні, закріпленні та вилученні доказів;
- звертати увагу слідчого і суду на обставини, які пов'язані з виявленням і закріпленням доказів;
- давати показання з приводу спеціальних питань, що виникають під час проведення процесуальних дій.

Виконання наведених функцій спеціалістом-психологом можливе, насамперед, завдяки наявності в нього спеціальних вмінь і навичок, які він використовує для оцінення обставин справи.

Спеціаліст-психолог може робити заяви, котрі підлягають занесенню у протокол судової чи слідчої дії. Він має право проводити спостереження, дослідити, консультувати зі спеціальних питань, допомагати правильно викладати ці питання у протоколах процесуальних дій; звертатися з дозволу суду з питаннями до інших учасників процесуальних дій. Наведене свідчить про достатньо широкі можливості спеціаліста-психолога, який бере участь у кримінальному судочинстві. Проте ці можливості мають і ряд обмежень:

- спеціаліст-психолог може і має використовувати лише ті знання, які відносяться до предмета науки, психології, її галузей, в яких він є професіоналом;
- спеціаліст-психолог не має права робити висновки про правильність допиту неповнолітнього, допиту взагалі, будь-якої процесуальної дії;
- спеціаліст-психолог не має права діяти самостійно, тобто без вказівки суду.

Слід відзначити, що кримінально-процесуальне законодавство України не обмежує кола судових і слідчих дій, в яких може брати участь спеціаліст. У КПК України записано, що спеціаліст залучається в необхідних випадках. З другого боку, в чинному КПК вказуються й окремі категорії фахівців, які залучаються як спеціалісти: психолог, педагог, лікар, лікар-судовий медик. Тому вважаємо допустимим участь спеціаліста-психолога не лише тоді, коли про це прямо згадується у законі (наприклад, під час допиту неповнолітніх), але й в інших випадках, коли у суду виникне потреба у спеціа-

лісті-психологу. Оскільки, злочин є діяння (дія чи бездіяльність) людини, а психолог є головним фахівцем з людинознавства (її мотивів, поведінки, діяльності й ін.), то він може бути залучений для надання допомоги на будь-якій стадії судового провадження і за будь-якою категорією справ. Участь спеціаліста-психолога у процесуальних діях має на меті отримання доказової інформації шляхом дослідження об'єктів, що є значною мірою результатом діяльності правопорушника. А вони можуть підлягати психологічному аналізу.

Якщо стати на позицію українського законодавця, яким ні коло спеціалістів, ні коло їх дій не обмежено, то участь спеціаліста-психолога у кримінальному судочинстві за значною кількістю кримінальних справ є реальною і можливою вже нині без будь-яких змін чи доповнень чинного законодавства. Адже у злочині чи іншому правопорушенні виявляються індивідуальні особливості суб'єкта правопорушення і злочину. Спеціаліст-психолог може допомогти прослідкувати зв'язок (відношення), що виникає між суб'єктом (особою) й об'єктом (дійсність, яка оточує суб'єкта). Такий зв'язок виявляється через психологічний акт, зміст якого складає інтелектуальний (пізнавальний), вольовий і емоційний аспекти. Тобто спеціаліст-психолог може надати допомогу у висуненні версій з приводу механізму і суб'єктів вчинення злочину, у проведенні конкретних судових дій, встановленні психологічного контакту з конкретними підозрюваними, обвинуваченими, свідками, потерпілими, у застосуванні психологічних засобів впливу на особу, яка підлягає допиту, у встановленні окремих якостей і психологічних особливостей особи, (наприклад, особовості сприйняття, пам'яті, мислення, емоцій, темпераменту та ін.).

Наведений вище аналіз законодавчого врегулювання участі спеціалістів, педагогів і лікарів у розслідуванні та судовому розгляді справи, в яких беруть участь неповнолітні свідки, потерпілі, обвинувачені й підсудні, актів офіційного і доктринального тлумачення цих норм закону дозволяє зробити висновок про те, що ці особи беруть участь як спеціалісти з недопустимо широкими повноваженнями. Вони залучаються для вивчення розвитку, здібностей неповнолітніх; мають висловлювати погляди з приводу психологічних особливостей цих осіб. Сама участь названих спеціалістів пов'язана з особливим психологічним статусом неповнолітнього. Безумовно, участь спеціалістів, педагогів, лікарів у допиті неповнолітнього обвинуваченого і свідка необхідна. Однак для правильного застосування спеціальних знань на практиці, підвищення ефективності їх використання доцільно було б провести розмежування компетенції педагогів і лікарів, які залучаються до процесуальних дій. Критерієм такого розмежування має бути предмет науки, професіоналами якої є ці особи.

Так, педагогіка – це наука і практика про закономірності виховання, навчання й освіти. Виховання полягає у формуванні особистості, розвитку в

особи позитивних соціальних якостей, нейтралізації й ослабленні негативних впливів. Навчання – це сторона виховання, що полягає в оволодінні системою наукових і культурних цінностей, накопичених людством; навчання є процесом освіти, що здійснюється в межах визначеної організації під керівництвом спеціально підготовленої особи (вчителя, вихователя, керівника та ін.), це – двосторонній процес, який втілює в себе діяльність педагогів (викладачів) і діяльність учня. Спільна діяльність педагога й учня спрямована на озброєння останнього знаннями, вміннями і навиками, усестороннім розвитком їх пізнавальних і творчих особливостей. Тому участь педагога у кримінальному судочинстві повинна мати у своєму змісті надання допомоги суду у встановленні контакту з неповнолітніми підсудними, свідками і потерпілими з врахуванням особливостей їх виховання, навчання, освіти. Одночасно участь педагога за своїм характером сама є виховним фактором. Вона позитивно впливає на неповнолітнього, стимулює наявні позитивні якості чи сприяє їх напрацюванню, навчанню. З іншого боку, участь педагога має пом'якшену функцію, трансформує можливий, не обов'язково негативний, – просто вплив місця (приміщення суду), самої особи чи осіб, які здійснюють процесуальні дії, обстановки судового розгляду. Тут важливе (першочергове) значення має не стільки володіння спеціальними педагогічними знаннями, скільки наявність педагогічних навиків контактування з неповнолітніми визначеного віку, вміння знаходити з ними комунікативні зв'язки, входити у довіру та ін. Коли йдеться про допит неповнолітнього свідка, то бажаною є участь педагога, який йому відомий (вихователь, класний керівник та ін.). Однак така рекомендація не може застосовуватись, коли допитується неповнолітній обвинувачений. З одного боку, це пов'язано з тим, що вказані педагоги несуть моральну відповідальність за поведінку свого вихованця і це не може не відобразитися на їх позиції відносно неповнолітнього; з другого, сам неповнолітній може бути у конфлікті з педагогом, може стидатися його, відчувати свою вину, озлоблюватися.

Медицина – це галузь наукової й практичної діяльності, основне завдання якої полягає у пізнанні процесів, що відбуваються в організмі здорової й хворої людини для збереження і зміцнення здоров'я, а також розроблення заходів щодо розпізнання, лікування і попередження хвороби. Очевидно, що коли кримінально-процесуальне законодавство передбачає участь разом із педагогом, чи без нього, лікаря, то це насамперед має стосуватися залучення тих фахівців, які мають відношення до дитячих захворювань, у тому числі й нервово-психічних. Інакше кажучи, має йтися про педіатра, невропатолога і психіатра. Педіатрія – наука про те, як росте і формується дитячий організм; на основі глибинного вивчення особливостей дитячого організму в різні періоди, включаючи анатомію, фізіологію, патологію і гігієну дитячого віку, вона ставить головною ціллю створення найліпших умов для усестороннього і сталого відносно шкідливих факторів розвитку. Відповідно

до цього, педіатр є спеціалістом, який володіє знаннями про особливості соматичного (анатомічного і фізіологічного) формування і розвитку дитини. Як спеціаліста, педіатра можна залучати у кримінальне судочинство для участі у допиті неповнолітнього до 16 років (його пацієнт – особа не старша вказаного віку), якщо є якісь особливості чи відхилення у нього соматичного розвитку. Бажано запрошувати дільничного педіатра, чи педіатра, на обліку в якого перебував неповнолітній.

Невропатологія – наука про причини і механізми захворювань і лікування хвороб центральної та периферійної нервової системи. У сферу компетенції невропатології входить також вивчення явищ нервової системи на розвиток внутрішніх органів. Лікар-невропатолог може бути залучений до проведення процесуальних дій як спеціаліст, коли є відомості, що неповнолітній переніс чи страждає захворюваннями нервової системи. Невропатолог допоможе у встановленні контакту з такими неповнолітніми, своєю допомогою компенсує негативні прояви і перешкоди, що викликані перенесеними і наявними нервовими захворюваннями неповнолітнього.

Психіатрія – частина медицини, що вивчає прояви, патогенез психічних захворювань, їх попередження, лікування й організацію допомоги. Лікар-психіатр може бути залучений у судовий процес з участю неповнолітніх свідків, потерпілих, підсудних, якщо є інформація про наявні чи перенесені цими особами психічні захворювання. І тут функція спеціаліста, лікаря-психіатра зводиться до встановлення контакту – виконання «трансформуючої» функції між неповнолітнім і судом. Бажано, щоб невропатолог і психіатр, які викликаються як спеціалісти для участі у допиті неповнолітнього, мали досвід контактування і лікування осіб аналогічного віку.

Наприкінці зазначимо, що Конституція та новий Кримінальний кодекс України заклали демократичні підвалини для реформування кримінально-процесуального законодавства, в тому числі з питань застосування спеціальних психологічних знань. Відтак нове кримінально-процесуальне законодавство, яке розробляється для заміни чинного, також передбачає участь спеціаліста у кримінальному процесі. Так, у проектах розширено участь спеціаліста-психолога у провадженні кримінальних справ та прямо передбачено необхідність проведення комплексної психолого-психіатричної та психологічної експертизи. Окрім того, вказується, що спеціалістом у кримінальному судочинстві виступає особа, яка володіє науковими, технічними чи іншими спеціальними знаннями і навичками та може надавати особі, яка здійснює дізнання, слідчому, прокурору, судді чи суду допомогу у виявленні та з'ясуванні доказового значення окремих фактів, проведенні й оформленні процесуальних дій. Тобто у проектах КПК України розвиваються та більш детально обґрунтовуються положення щодо участі спеціаліста у кримінальному судочинстві, передбачені у чинному законодавстві. Однак при цих нововведеннях залишається відчутним вплив тепер ще чинного кримінально-

процесуального законодавства, тобто передбачається участь спеціалістів (педагога, психолога, лікаря) лише під час допиту неповнолітніх. Зокрема, у проектах вказується, що допит малолітнього, а за розсудом суду – і неповнолітнього свідка віком до 16 років, проводиться у присутності педагога, який допомагає з'ясувати ступінь розвитку неповнолітнього та його можливості у сприйнятті та відтворенні фактів; для виконання цих же завдань можуть залучатися психолог, лікар чи законний представник. Тобто, як і в чинному законодавстві, у проектах КПК не проводиться різниці між психологом і педагогом. Останній зовсім не є спеціалістом з професійних знань, він має здатність встановлювати особливості та ступінь розвитку неповнолітнього та його пам'яті.

Висновки. Таким чином, у зв'язку із викладеним, слід переглянути існуючі законодавчі положення про участь спеціаліста під час допиту неповнолітнього свідка, потерпілого, підсудного, тобто бажаним є внесення в чинне законодавство змін, що передбачають участь спеціаліста-психолога під час проведення не тільки допиту, але й інших слідчих дій за участю неповнолітнього. Окрім цього, у підзаконних актах та при офіційному тлумаченні варто звернути увагу на можливість залучення як спеціалістів психологів під час проведення інших процесуальних дій, коли потрібним буде глибинне знання психології, або якщо на це вказують якісь особливості поведінки осіб, відносно яких здійснюються процесуальні дії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бедь В. В. Юридична психологія: [підручник] / В. В. Бедь. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2007. – 376 с.
2. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – СПб.: Питер, 2001. – 640 с.
3. Лисиченко В. К. Виды участия специалиста на предварительном следствии / В. К. Лисиченко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Прапор, 1985. – 265 с.
4. Костицкий М. В. Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі / М. В. Костицкий. – К.: МВС, 1990. – 290 с.
5. Андросюк В. Г., Кондратьев Я. Ю., Костицкий М. В. та ін. Юридична психологія: [підручник / заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва]. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 1999. – 352 с.